

GENIUS LOCI

LASZLOVSZKY 60

edited by
Dóra Mérai
and

Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó

ARCHAEOLINGUA

Genius loci **Laszlovszky 60**

edited by

Dóra Mérai

and

**Ágnes Drosztmér, Kyra Lyublyanovics,
Judith Rasson, Zsuzsanna Papp Reed,
András Vadas, Csilla Zatykó**

Budapest 2018

The publication of this volume was generously funded by

ISBN 978-615-5766-19-0

© by the Authors and Archaeolingua Foundation

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13

www.archaeolingua.hu

Copy editing and language editing: the editors

Layout: Zsanett Kállai

Map: Viktor Lagutov, Zsuzsa Eszter Pető, Mária Vargha, István Gergő Farkas

Front cover design: Eszter Bence-Molnár

Table of contents

Tabula gratulatoria	v
Kiadói előszó	vi
Publisher's Preface	viii
Köszöntő	x
Salutation	xi

Boundaries, Frontier Zones / Határvonalak, határvidékek

ALEKS PLUSKOWSKI – ALEX BROWN – SEWERYN SZCZEPANSKI – ROWENA BANERJEA – DANIEL MAKOWIECKI What Does a Frontier Look Like? The Biocultural Dynamics of the Lower Vistula Borderland in the Middle Ages	2
STEPHEN POW The Mongol Empire's Northern Border: Re-evaluating the Surface Area of the Mongol Empire	8
IAN WOOD Two Roman Frontiers and Their Sub-Roman Afterlife	14

Crossing Borders / Határokon át

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT Gyulafirátót, avagy a rendi építészeti hagyományok átjárhatósága	19
CRISTOPHER MIELKE A Queen's Crusading Connections: Yolanda of Courtenay, the Fifth Crusade, and the Military Orders	25
BÁRÁNY ATTILA Angol keresztes a magyar végeken: Robert de Champlayn	28
CRISTIAN GAȘPAR Trespassing Pigs, Sons of Whores, and Randy Dogs: Marginalia on a Medieval Document from Caransebeș/Karánsebes	32
VADAS ANDRÁS A kecskeméti marhahajtók megpróbáltatásai és egy végvár jóllakott őrsége	38
LÁSZLÓ KONTLER Borders and Crossings: A Jesuit Scientist in the Whirlwind of Enlightened Reform	41
PAUKOVICS GERGŐ Hajszja az örök fiatalságért. Dr. Voronoff és a dübörgő 20-as évek	45
PINKE ZSOLT – STEPHEN POW A Gangesz-deltából a globális porondra: történeti ökológiai szempontok a kolera kórokozó (<i>Vibrio cholerae</i>) elterjedési területének átalakulásához	50
MARCELL SEBŐK Tangible Cultural Heritage: The Early History of Blue Jeans	55

Inhabiting the Landscape / Élet a tájban

SÓFALVI ANDRÁS	
A Barcaság határai és 13. század eleji településképe a Német Lovagrend adományleveleiben	60
NIKOLINA ANTONIĆ	
The Hospitallers' Estate of Čičan and its Neighbors: Spatial Analysis Yields New Information	64
ÜNIGE BENCZE	
The Abbey of Meszes: New Insights on the Site Location	68
MÓGÁNÉ ARADI CSILLA – MOLNÁR ISTVÁN	
Kísérlet a bárdudvarnok-szentbenedeki premontrei prépostság környezeti rekonstrukciójára	72
BEATRIX ROMHÁNYI	
Monasteries along the Danube	77
PUSZTAI TAMÁS – P. FISCHL KLÁRA	
A dél-borsodi síkság bronzkori és középkori településstruktúrájának összehasonlítása	82
VIZI MÁRTA	
Komplex régészeti kutatás egy egykori dél-dunántúli mezőváros területén	89
BATIZI ZOLTÁN	
Fagyosasszony és Kammerhof	95
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS	
A középkori Kenderes településszerkezete	99
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Adatok Nagybánya és vidéke középkori egyházi topográfiájához	103
ZATYKÓ CSILLA	
Eltűnt berzencei malmok	108
SZABÓ PÉTER	
Középkori cseh erdőgazdálkodás a choustníki uradalom erdőszámadásainak tükrében	113
ANDREA KISS	
Before and After the Great Heat and Drought of 1540: Multiannual Trends of Grape and Grain Harvest Dates in the Vienna Hospital Accounts	117
LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ	
“Kleine Fische, gute Fische” – But Sturgeon is Great	121
LYUBLJANOVICS KYRA	
Vad háziállat, házi vadállat: Számi rénszarvastartás a középkori és kora újkori Norvégiában	126
JUDITH RASSON	
Mountains in the Lifeways and History of Northern Macedonia	138
JEREMY MIKECZ	
Crossing the Abyss: The Apurímac Canyon at the Time of the Spanish Invasion of Peru (1533)	142

Busy Places / Nyüzsgő terek

PETROVICS ISTVÁN	
Újabb adatok Pécs késő középkori történetéhez	147
URBÁN MÁTÉ	
Lokális búcsújáró helyek a késő középkori Nyugat-Dunántúlon	151
BALÁZS NAGY	
The Marketplace of Csütörtök – A Local Market in Fourteenth-Century Hungary	156
KATALIN SZENDE	
The Sopron Fish Market	159
GERHARD JARITZ	
The Craftsman's Voice and Words in Late Medieval Austrian Urban Space	165

TABLE OF CONTENTS

ANA MARIA GRUIA Healthcare in Cluj in the Sixteenth Century: Overlapping Professions	168
ANA MARINKOVIĆ John Capistran's Mantle and the Early Propaganda of Franciscan Observant Cults in Dubrovnik	171
SABINA MADGEARU Ceremonial Space in Front of Medieval Buda: An Illuminated Fifteenth-Century French Vision	175
VÉGH ANDRÁS Óbuda látképeken	177

Layers of the Past / A múlt rétegei

KODOLÁNYI JUDIT Templomok és temetők a visegrádi Sibrik-dombon	181
ROSTA SZABOLCS Egy új lehetőség kapujában – tatárjárás kori védművek a Kiskunságban	186
BOTÁR ISTVÁN Árpád-kori edényégető kemence Csíksomlyón	193
PETAR PARVANOV Fire and Stone: Placing Flints in Graves in Late Medieval Kaliakra	197
GYARMATI JÁNOS Kumpi Wasi. Textilműhely egy inka tartományi központban	201
ZSUZSANNA PAPP REED Post It: Notes from Thirteenth-Century St Albans	207
VALERY REES The Salt of Genius: Marsilio Ficino on Food, Spices, and Nutrition	213
ROSSINA KOSTOVA The Mother of God Monastery near Varna, Bulgaria: More about Missionary Monasteries in Bulgaria in the Ninth and Tenth Centuries	217
DANIEL ZIEMANN The Imperial Abbey of Corvey in the Ninth and Tenth Century: At the Crossroads of Power	221
VIRÁGOS GÁBOR Kartal vagy Cyko? Kísérlet egy középkori nemesi család történetének rekonstruálására	226
TÓTH BOGLÁRKA – BOTÁR ISTVÁN A sepsikilyéni unitárius templom tetőszerkezeteinek kormeghatározása	244
RÁCZ MIKLÓS Egy tiszazugi újkori négyosztatú ház – Dokumentálás és építéstörténet	248

Objects beneath Our Feet / Tárgyak a föld alól

LANGÓ PÉTER A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt	254
RÁCZ TIBOR – NAGY BALÁZS Tatárjárás kori kincslelet Jászkarajenőről	258
SZENDE LÁSZLÓ Lehetett-e hadijelvény a csajági kereszt?	267
NÓRA UJHELYI Thoughts about Medieval Book Fittings from the Castle of Visegrád	270
MÁRIA VARGHA – THOMAS KÜHTREIBER Treasures of the "Lower Ten Thousand"? Hoards of Iron Objects	273

TABLE OF CONTENTS

K. NÉMETH ANDRÁS „Sarlóját ez okért bőszy fegyverré köszörülte” Késő középkori kiegyenesített sarló Kospa falu helyéről	280
MAXIM MORDOVIN A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok	285
TÜNDE KOMORI Ottomans in Pest in the Light of “Luxury” Ceramics: Four Cups from Kígyó Street	289
WICKER ERIKA A 17. századi rácszentpéteri kincslelet	294

Marking the Place / Helyek és jelek

CSERNUS SÁNDOR Keresztes családtörténet és kőbe vésett emlékezet	300
LŐVEI PÁL A pilisszántói keresztes kő legendája	305
MÉRAI DÓRA Sügérek a Nyárádméntén: Sigér Mátyás síremléke leporolva	311
VESZPRÉMY LÁSZLÓ A bambergi lovas szobra és Szent István	316
TAKÁCS MIKLÓS A pétervárad-tekiai reneszánsz kőfaragvány	321
ANNELI RANDLA What and Whom Should We Remember? The Case of the Teutonic Order’s Church and Castle in Pöide, Livonia	325

Heritage Sites, Sacred Places / Örökségi helyszínek, szent helyek

ALEKSANDAR PANTIĆ The Ambiguity of Heritage Interpretation: A Late Roman Tomb in Brestovik, Serbia	330
GYÖRGY ENDRE SZÓNYI Rocamadour: Monastic Center, Pilgrimage Place, Art Historical Interest, World Heritage Site	335
KATEŘINA HORNÍČKOVÁ A Penitent Judas Iscariot: An Exemplum of Christian Morals on the Eve of Hussitism?	339
JAMES PLUMTREE Buddha, Lenin, and the Prophet Muhammad Approaching the Landscape and Cultural Heritage of Issyk-Ata	343
ROBERT SHARP The Thames Estuary: The Cultural Heritage and Memory of the Thames Estuary at Southend-on-Sea	349
ESZTER SPÁT Constructing Religio-Ritual Heritage: The New Shrine of Shekhsê Batê in Khetar, Northern Iraq	353
ZSUZSANNA RENNER Delhi, Old and New: Changing Cityscapes and the Cultural Heritage of India’s Capital City	357
FELD ISTVÁN Pseudovár vagy történeti rekonstrukció?	364
ILON GÁBOR A velemi régészeti témaparkról	371
WOLLÁK KATALIN Örökség alapú fejlesztés Kölkeden	374

TABLE OF CONTENTS

Places of Memory / Az emlékezet helyei

JÁNOS BAK	
Nádor 20 Capriccio	380
SZENTPÉTERI JÓZSEF	
Pilistól Tételig. Elektronikus levélféle a 60 esztendőös Laszlovszky Józsefnek	382
RICHARD HODGES	
Scarlino in the 1980s, Forty Years On	386
KLANICZAY GÁBOR	
Egy hozzászólás Kremsben	390

A Tiszakeszi-Szódadombon talált kora Árpád-kori kereszt

LANGÓ PÉTER*

► 1. kép. A Tiszakeszi-Szódadomb lelőhelyen előkerült mellkereszt

A miskolci Herman Ottó Múzeumban található az 1900-ban feltárt Tiszakeszi-Szódadomb lelőhely kora Árpád-kori temetőjének megmaradt leletanyaga.¹ A lelőhelyen a neves, székely származású és Miskolcra elszármazott pedagógus, Gállfy Ignác többek közt egy egyszerű mellkeresztet is talált az ásás során.² Ez lelet a kora Árpád-kor keresztény tárgyi hagyatékán belül azért érdekes, mert közelebbi vizsgálata során bebizonyosodott, hogy eredetileg nem mellkeresztnek készült, hanem csak azzá alakították, s így használhatták a sírba helyezés előtt. A tárgyhoz kapcsolódó rövid elemzéssel Laszlovszky Józsefet szeretnénk köszönteni, aki évtizedek óta a korszak és a vonatkozó emlékcsoport elmélyült kutatója, és aki ez idő alatt

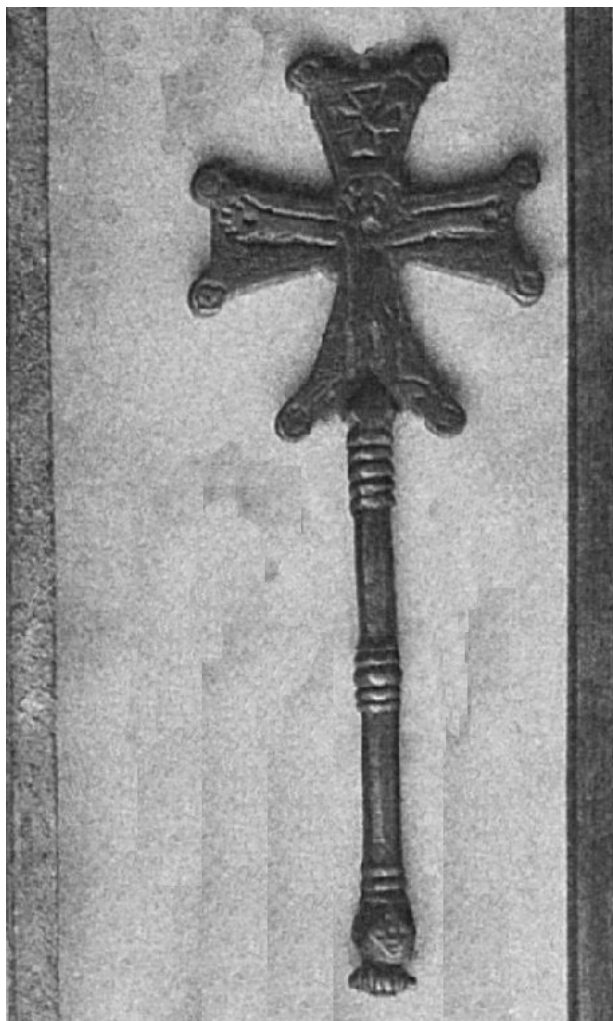
régészhallgatók sokaságát vezette be a keresztény archeológia rejtelseibe.

A bronzból készített, 7,72 cm magas és 4,78 széles kereszt jelen állapotában rossz megtartású, törött.³ Utólag restaurálták és legalább négy darabból ragasztották össze. A keresztoszárakon eredetileg egy vékony, 0,4 cm hosszú pálcikatagon keresztül ovális díszítések csatlakoztak a kereszt-hez, ezek a felső- és a jobboldali keresztoszár egy-

► 2. kép. A mellkereszt letört végének közeli fényképe

* Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet

► 3. kép. Kora középkori bizánci áldást osztó kereszt a berlini Bode Múzeum korai anyagából. Forrás: Christian Wulf, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke* (Berlin: G. Reimer, 1911), 53. tábla

egy darabja kivételével letörtek. A felső keresztszáron megmaradt ovális díszítés ép, az oldalsó száron lévő erősen kopott, csak a csonkja maradt meg. A tárgy előoldala díszített. A felső száron az öntés során megmintázott hálós díszítés látható, amelynek középső tengelyében pontok sorakoznak. A két oldalsó keresztszáron pontkarikás díszítés figyelhető meg. A bal oldali szár, közvetlenül a szár két sarkában, valamint a jobb oldali szár felülete erősen roncsolt, ott csak a díszítés egykori nyomai látszanak. Az öntést követően utánvéséssel, cizellálással nem emelték ki a díszítést.

Az alsó keresztszár vége sérült, töredékes, az azon megfigyelhető két lyukat utólag készítették. Ezen a száron is kör alakú poncdíszek nyomai figyelhetők meg. A felszerelőlyukak szélén a sorja lekopott, így nem állapítható meg, hogy a fúrás az elő-, vagy a hátoldal irányából készült-e. A ke-

resztszár alsó tengelyében a szár középtengelye jól érzékelhetően megvastagodik, és ez a szár alja felé egyre határozottabb. A törött rész síkjából szemlélve a megvastagodó rész 0,4 cm×0,3 cm-es téglalap átmetszetet mutat. Minden bizonnyal ez volt a kereszt felszerelőtüskéje vagy köpűje, vagyis a tárgy eredetileg nem mellkereszt lehetett. A két lyuk a megvastagodó rész két oldalára került, egymással majdnem párhuzamosan. Az alsó szár alján, a törésselületen egy korábbi lyuk nyoma is megfigyelhető.⁴ A korábbi lyuk beszakadt, valószínűleg ezért fúrtak rá további két lyukat. A hátoldalán öntésnyomok, a keresztoszárak találkozásánál kör alakú poncolás nyoma található, és hasonló nyom figyelhető meg az egyik szár szélén is, középtájon.

A temetőből előkerült emlék tehát erősen töredékes, kopott. A kopásnyomok hosszú használatra utalnak. A leletet minden bizonnyal hosszabb ideig nyakban viselhették. Erre utalnak a vízszintes száron kialakított lyukak, valamint az egyik lyuk felett megfigyelhető korábbi, beszakadt furat is. A leírásban is említett, megvastagodó rész azonban arra enged következtetni, hogy mielőtt mellkeresztté alakították volna át a tárgyat, annak más funkciója lehetett. Ez a rész minden bizonnyal egy tüskében vagy köpűben végződött,⁵ s arra szolgált, hogy a keresztet valahova felerősítsék. A tárgy az egykorú, úgynevezett „közepes méretű” keresztteknél kisebb, s ezért nem valószínű, hogy azt körmeneti keresztként használták.⁶ Nem valószínű az sem, hogy azt eredetileg valamilyen köemlékhez vagy sírra erősítették volna. Az előbbieket ugyan nem csak vasból, hanem bronzból is készítették a kora középkorban, azonban méretük nagyobb volt, mint az általunk vizsgált darab esetében.⁷ A sírok esetében a koporsóra szögelt lemezkeresztek hasonló méretűek is lehetnek, azonban azok általában vékony fóliából készültek és nem alakítottak ki rajtuk a tüskéhez vagy köpűhöz kapcsolódó, kiszélesedő részt.⁸ Azok a koporsó elejére erősített kereszttek, amelyek a koporsó fedele fölé emelkedtek, általában vasból készültek, és szintén nagyobb méretűek voltak,⁹ mint a Tiszakeszinél előkerült kereszt, és vastagabbak is voltak annál.¹⁰ Felmerülhet még az a lehetőség is, hogy a tárgy eredetileg egy talpra vagy pálcára rögzített oltárkereszt lehetett. A korabeli források azonban arra utalnak, hogy az oltárkeresztek

használata koránt sem volt ebben az időben még általános. A zsinati határozatokban már a 6. században szabályozták az oltáron elhelyezhető tárgyakat,¹¹ és a 9–10. századra vonatkozóan sem írásos, sem képi források nem erősítik meg azok használatát.¹² Általános elterjedésük csak III. Ince pápaságának idejére tehető.¹³ A Tiszakeszin talált lelet eredeti funkciója tehát ezek egyikének sem felelhetett meg.

A kérdés kapcsán még egy tárgytípus felmerülhet: azok a kézi kereszttek, melyeket áldásosztó keresztnek is nevez a szakirodalom. Ez a kereszt típus a korai időszakban általánosan elterjedt volt, és használatuk máig általános az ortodox egyházban.¹⁴ A kora középkorban Nyugat-Európában is használták őket, amint arra számos langobard,¹⁵ Meroving- és Karoling kori frank forrás is utal.¹⁶ A kisméretű kézi keresztet az ortodox liturgiában a mise során az oltárra helyezik, majd a szertartás végén az elbocsátáskor a pap jobb kezében tartva ezzel adja a hívekre az utolsó áldást, akik számos esetben csókkal is illetik. Elképzelhető tehát, hogy eredetileg ilyen kereszt lehetett a Tiszakeszin talált darab is.

Arra a kérdésre nehéz választ adni, hogy a tárgy tekinthető-e a 10–11. század folyamán általános Magyar Fejedelemségben/Királyságban zajló keresztény térítés konkrét emlékének. A Tiszakesziről ismert további leletek – a nyílcsúcsok, az oldalpálcás zablá maradványai – alapján valószínűsíthető, hogy a temetőt már a 10. században is használták, és a használat ideje átnyúlhatott a 11. századra is.¹⁷ A rendelkezésre álló szórványos adatok alapján valószínűleg egy olyan temető lehetett itt, amelyet még a 10. században nyitottak, de a 11. század során is használtak; számos hasonló példa ismert a Kárpát-medencéből.¹⁸ A temetkezés, melyből a mellkereszt előkerült, 10. századi is lehetett, de akár a 11. századra is keltezhető.¹⁹ Sajnos azonban a lelet, szórványos jellegéből adódóan, nem nyújt információt a sír pontosabb keltezéséhez, s azt sem tudjuk megmondani, hogy az elhunyt már keresztény hitéből adódóan viselte-e ezt a tárgyat, vagy pedig arra csak ékszerként tekintett.²⁰

Jegyzetek

¹ A lelőhelyen végzett ásátások kapcsán K. Végh Katalin az 1900-as és az 1901-es évet is feltüntette tanulmányában. K. Végh Katalin, „Honfoglalás- és kora Árpád-

kori sírleletek a miskolci múzeumban,” *Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* 9 (1970): 85–86.

² A tárgyat később Kemenczeinél Végh Katalin adta közre, számos további, e lelőhelyhez köthető emlékekkel együtt. K. Végh, „Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek,” 86, 100. A bronz kereszt leltári száma: HOM 53.1119.4.

³ A tárgy teljes magassága 7,72 cm; magassága a keresztszáron megfigyelhető kikerekedő díszítés nélkül 7 cm. Legnagyobb szélessége 4,78 cm; a keresztszáron megfigyelhető kikerekedő díszítés nélkül 4,27 cm. A függőleges keresztzárak hossza 2,7 cm és 3,3 cm, a vízszintes keresztzárak hossza 1,5 cm és 1,4 cm. A kereszt átlagos vastagsága 0,15 cm. A kikerekedő díszítések magassága 0,75 cm, átmérője 0,6 cm. A felszerelőlyukak átmérője 0,22 cm és 0,25 cm. A felszerelőlyukaknál a megvastagodó középső letört tuskeresz hossza 1,4 cm. A kereszt átlagos vastagsága 0,28 cm. A tárgy tömege 11,31 g.

⁴ A lyuk átmérője 0,28 cm.

⁵ A megvastagodó rész végződésének formáira lásd például: Christian Schmidt, „No. 162. Prozessionkreuz – No. 168. Prozessionkreuz,” in *Die Welt von Byzanz - Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, szerk. Ludwig Wamser (Stuttgart: Theiss, 2004), 124–130.

⁶ Karl Sandin 10 cm és 1 m közé helyezte a körmeneti keresztet is magába foglaló „közepes méretű” kereszttek csoportját. Karl Sandin, *Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning* (Ann Arbor, Mich.: UMI, 1997), 4–5. A körmeneti kereszttek méretére és korabeli párhuzamaihoz lásd még: John A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995).

⁷ Rudolf Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter. Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitliche und frühmittelalterliche Denkmäler der Antikensammlung I* (Wien: A. Schroll & Co., 1974), 34–35; Schmidt, „No. 164. Monogrammkreuz,” 125.

⁸ Wolfgang Hübener, szerk., *Die Goldblattkreuze des frühen Mittelalters* (Bühl/Baden: Konkordia, 1975).

⁹ Caterina Giostra, „Luoghi e segni della morte in età longobarda: tradizione e transizione nelle pratiche dell'aristocrazia,” in *Archeologia e Società tra Tardo Antico e Alto Medioevo*, szerk. G. P. Brogiolo és A. Chavarría (Mantova: SAP, 2007), 324; Marco Valenti, „Le città del centro-nord,” in *I Longobardi. Un popolo che cambia la storia*, szerk. Gian Pietro Brogiolo, Federico Marazzi és Caterina Giostra (Milano: Skira, 2017), 130–131.

¹⁰ Marco Fabbri és Teresa Virtuoso, „12bis Tomba 8, Lucera, localita Castello,” in *I Longobardi. Dalla caduta dell'Impero all'alba dell'Italia*, szerk. Gian Pietro Brogiolo és Alexandra Arnau Chavarría (Milano: Silvana, 2007), 225. A sírkereszt kapcsán a késő középkor vonatkozásában lásd még: Margarete Baur-Heinhold, *Schmiedeeisen Grabkreuze* (München: Callwey, 1984), 7–8.

¹¹ A második tours-i zsinat határozata 567-ből: *De compositione corporis dominici super altario. Ut corpus domini in altari non in imaginario ordine sed sub crucis titulo componatur*. Hermann Theodor Bruns, *Canones apostolorum et conciliorum saeculorum IV, V, VI, VII* (Berlin: G. Reimer, 1839), 226.

¹² Felmerült annak lehetősége, hogy III. Leó már állított ilyen keresztet; lásd Herbert Thurston, „The Cross and Crucifix in Liturgy,” in *The Catholic Encyclopedia*, 4, *Clandestinity-Diocesan*, szerk. Charles G. Herbermann (New York: RAC, 1908), 1195. Alapja a Liber Pontificalis *quae stat juxta altare majus mondatrészenek értelmezése*. Vö.: *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Nine Popes from*

- AD 715 to AD 817, fordította és jegyzetekkel ellátta Raymond Davis (Liverpool: Liverpool University Press, 2007), 217.
- ¹³ Thurston, „The Cross and Crucifix in Liturgy,” 1194–1195.
- ¹⁴ Erich Dinkler és Erika Dinkler-von Schubert, „Kreuz I vorikonoklastisch,” in *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, 5, szerk. Marcell Restle (Stuttgart: Hiersemann, 1991), 148; Jeffrey B. Pettis, „Blessing Rituals,” in *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, vol. 1, szerk. John Anthony McGuckin (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), 75; Wilhelm Ziehr, *A kereszt. Jelkép és valóság* (Budapest: Helikon, 1998).
- ¹⁵ Paola Marina De Marchi, „Altri popoli in Italia,” in *I Longobardi. Un popolo che cambia la storia*, 71.
- ¹⁶ Piotr Skubiszewski, „Die Darstellung der Ordensfrau und der Heiligen um 1100: Die Miniaturen der *Vita Beatae Radegundis*,” in *Radegunde – ein Frauenschicksal zwischen Mord und Askese*, szerk. Hardy Eidam és Gudrun Noll (Erfurt: Stadtverwaltung, 2006), 105; Cécile Treffort, *L'Eglise carolingienne et la mort: christianisme, rites funéraires et pratiques commémoratives* (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1996), 24–25.
- ¹⁷ A 10–11. század tekintetében pontosabban nem keltezhető, de inkább a századfordulóra utalhat a lelőhelyről származó S-végű karikaékszer, elhegyesedő végű kerek átmetszetű huzalkarperec és a négyzetes átmetszetű bronz huzalkarperecek. K. Végh, „Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek,” 85–86, 99–100.
- ¹⁸ Kovács László, „A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat,” in *A honfoglalás kor kutatásának újabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, szerk. Révész László és Wolf Mária (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, 2013), 532–542; Bodri Máté, „A belső időrend vizsgálata Püspökladány–Eperjesvölgy 10–11. századi temetőjében,” in *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében*, szerk. Hága Tamara Katalin és Kolozsi Barbara (Debrecen: Déri Múzeum, 2018), 291–313.
- ¹⁹ Langó Péter és Türk Attila, „Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához),” *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 10 (2004): 397–402.
- ²⁰ Langó és Türk, „Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn,” 397–399.